

FOROBIYNING “FOZIL ODAMLAR SHAHRI” ASARIDA IDEAL JAMIYAT VA INSONPARVARLIK G‘OYALARI

Elboyev Farxod Xolmaxmat o‘g‘li

TDIU assistant o‘qituvchisi

+998909539656

Axmatov Shahzod Boymirza o‘g‘li

TDIU assistenti

+998971081661

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Abu Nasr Muhammad al-Forobiyning «Fozil odamlar shahri» asari atroflicha tahlil qilinadi. Maqolada Forobiy ta’limotining falsafiy asoslari, ideal davlat tuzilishi haqidagi qarashlari, rahbar (Birinchi Bosh)ga qo‘yiladigan talablar, fuqarolar tabaqalanishi va axloqiy kamolot masalalari ko‘rib chiqiladi. Sharq falsafasi tarixida muhim o‘rin tutgan ushbu asar Aristotel va Platon siyosiy falsafasining davomi sifatida baholanib, islom falsafasi bilan qadimgi yunon tafakkuri sintezi nuqtai nazaridan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Forobiy, fozil odamlar shahri, ideal davlat, siyosiy falsafa, axloq, kamolot, Sharq falsafasi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится всестороннее исследование труда Абу Насра Мухаммада аль-Фараби «Город добродетельных людей» (Kitāb ārā’ ahl al-Madīna al-Fāḍila). В статье рассматриваются философские основы учения аль-Фараби, его взгляды на устройство идеального государства, требования, предъявляемые к правителю (Первому Главе), расслоение граждан и вопросы нравственного совершенства. Занимающий важное место в истории восточной философии, этот труд оценивается как продолжение политической философии Аристотеля и Платона и изучается с точки зрения синтеза исламской философии и античной греческой мысли.

Ключевые слова: аль-Фараби, город добродетельных людей, идеальное государство, политическая философия, этика, совершенство, восточная философия.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of Abu Nasr Muhammad al-Farabi’s work The Virtuous City. The article examines the philosophical foundations of al-Farabi’s doctrine, his views on the structure of the ideal state, the requirements

placed upon the ruler (the First Chief), the stratification of citizens, and matters of moral perfection. This work, which holds an important place in the history of Eastern philosophy, is evaluated as a continuation of Aristotle's and Plato's political philosophy and is studied from the perspective of a synthesis between Islamic philosophy and ancient Greek thought.

Keywords. *al-Farabi, the virtuous city, ideal state, political philosophy, ethics, perfection, Eastern philosophy.*

KIRISH

Jahon madaniyatiga katta hissa qoʻshgan musulmon Renessansining mashhur faylasufi, qomusiy olimi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad al-Forobiy (870–950) – “Sharqning Arastusi” va “ikkinchi muallim” (Muʼallim as-soniy) unvonlarini qozongan mutafakkir boʻlib, u Forobda (hozirgi Qozogʻistonning Turkiston viloyati) tugʻilib, Bagʻdod va Damashqda ilm tahsil qilgan va oʻz falsafiy maktabini yaratgan¹.

Forobiyning ilmiy merosi keng qamrovlidir: mantiq, metafizika, siyosat falsafasi, musiqa nazariyasi, til falsafasi va tabiatshunoslik sohalari boʻyicha yuz dan ortiq asarlar yozgan.² Uning siyosiy falsafaga oid eng yirik va muhim asari “Kitob ara’ ahl al-madina al-fozila” – “Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari kitobi” hisoblanadi. Mazkur asar IX–X asrlarda yashab ijod etgan faylasuf tomonidan Yunon falsafasi va islom dini tamoyillarini uygʻunlashtirgan holda yozilgan boʻlib, u nafaqat ideal siyosiy tuzum, balki insonning axloqiy kamoloti va baxtga erishuv yoʻllari haqidagi yaxlit taʼlimotni oʻz ichiga oladi. Ushbu maqolada asarning asosiy gʻoyalari, falsafiy asoslari va dolzarbligi koʻrib chiqiladi. Maqolaning maqsadi — mazkur asardagi asosiy gʻoyalarni zamonaviy ilmiy-falsafiy talqin asosida tizimli ochib berish va uning Sharq falsafasi tarixidagi ahamiyatini koʻrsatishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

“Fozil odamlar shahri” Forobiy tomonidan X asrning oʻrtalarida, taxminan 940–942-yillarda yozilgan. Asarning yaratilishiga ikkita kuchli intellektual oqim taʼsir koʻrsatgan: biri — arablar orqali oʻzlashtirilgan yunon falsafasi, ikkinchisi — islom teologiyasining kosmologik va axloqiy taʼlimotlari. Asar Platon va Aristotelning siyosiy falsafiy gʻoyalari, xususan Platonning «Davlat» (Respublika) asari bilan

¹ Al-Forobiy, Abu Nasr. Kitob ara' ahl al-madina al-fozila (Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari). / Arabchadan tarjima: N. Komilov. – Toshkent: «O'zbekiston», 1993. – 224 b. // Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 516 p.

² Al-Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent, 1993. – B. 5–7; // Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 516 p.

bevosita muloqotda tuzilgan bo‘lib, islom teologiyasining kosmologik tasavvurlari bilan organik tarzda birlashtirilgan.³

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Forobiy o‘z asarida olamning yaratilishi (emanatsiya nazariyasi) dan boshlab, inson tabiatini, jamiyat tuzilishini va ideal davlatga erishish yo‘llarini ketma-ket tushuntirib beradi. Bu yondashuv asarni nafaqat siyosiy traktat, balki yaxlit falsafiy sistema sifatida belgilaydi.

Asarning tuzilishi uch asosiy qismdan iborat: birinchida – kosmologiya va metafizika (olam yaratilishi), ikkinchisida – psixologiya va insoniy tabiat, uchinchisida – siyosiy va axloqiy ta’limot (ideal shahar va uning ziddiyatlari) bayon etiladi. Bu tuzilma faylasufning bilimni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishini ko‘rsatadi.

Forobiy «fozil shahar» (al-madina al-fozila) tushunchasini sog‘lom organizm bilan qiyoslab tushuntiradi. Xuddi inson tanasida barcha a‘zolar bitta maqsad – sog‘liqni saqlab turish yo‘lida o‘zaro hamkorlik qilgani kabi, fozil shaharda ham barcha fuqarolar yagona maqsad – haqiqiy baxtga (as-sa’oda) erishish yo‘lida birlashadi.⁴

Fozil shaharning ziddi – “jaholat shahri” (al-madina al-johiliyya) bo‘lib, unda fuqarolar boylik, shuhrat yoki jismoniy zavq kabi o‘tkinchi narsalarni baxtu saodat deb biladi va haqiqiy kamolotdan mahrum bo‘ladi. Forobiy bunday jamiyatlarni “hayvon shahri”, “pastkashlik shahri”, “zolimlik shahri” kabi turlarga bo‘ladi.

Fozil shaharda ijtimoiy tabaqalanish qat’iy ierarxiya asosida quriladi: fuqarolar o‘z qobiliyatlari, bilimlari va jamiyatga hissalarini bo‘yicha tartiblanadi. Birinchi o‘rinda faylasuf-podshoh, so‘ng uning o‘rinbosarlari – donolar va olimlar, keyin esa hunarmandlar, dehqonlar va boshqa toifalar keladi. Bu ierarxiya meritokratik tamoyilga asoslanadi.⁵

Forobiy fozil shaharga rahbarlik qila oladigan Birinchi Bosh (ar-Ra’is al-awwal) uchun o‘n ikki sifat ro‘yxatini beradi. Bu sifatlar jismoniy, aqliy va axloqiy xususiyatlarni o‘z ichiga oladi:

Jismoniy sifatlar: kuchli tana, yaxshi sog‘liq, o‘tkir idrok va hissiyotlar. Aqliy sifatlar: kuchli xotira, keskin zehn, ziyraklik, notiqlik va ta’limga qobiliyat. Axloqiy sifatlar: haqiqatsevarlik, iffat, to‘g‘rilik, adolat, jasurlik va katta ruhiyat

³ Mahdi, M. *Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – 272 p.

⁴ Al-Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. – B. 89–92; // Strauss, L. «Farabi's Plato» // *Louis Ginzberg Jubilee Volume*. – New York: American Academy for Jewish Research, 1945. – P. 357–393.

⁵ Mahdi, M. *Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy*. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – P. 144–162; // Komilov, N. *Tasavvuf*. – Toshkent: «Movarounnahr», 1996. – 2-jild. – 248 b.

(mag‘lubiyatni e‘tirof etmaslik emas, balki ulug‘vorlik). Bundan tashqari, rahbar faylasuf ham bo‘lishi, ya‘ni aqliy kamolotga erishgan bo‘lishi shart.⁶

Forobiy bir shaxsda barcha bu fazilatlarni topish qiyin ekanligini tan oladi. Shuning uchun u «jamoaviy rahbarlik» (imomlik) modelini ham ko‘rib chiqadi: agar bitta shaxsda barcha sifatlar bo‘lmasa, bir necha kishidan tashkil topgan kengash orqali boshqaruv amalga oshirilishi mumkin.

Forobiyning ideal rahbar ta‘rifi Platonning «faylasuf-podshoh» tushunchasi bilan yaqqol uyg‘unlikni ko‘rsatadi. Biroq Forobiy bu g‘oyani islom kontekstiga moslashtirib, rahbarni payg‘ambar va olim-faylasuf fazilatlarini birlashtirgan shaxs sifatida tasvirlaydi. Bu jihat uni Platonian an‘anadan ajratib turadigan o‘ziga xos hissa hisoblanadi.

Forobiy axloqiy kamolot va baxt ta‘limoti haqida to‘xtalar ekan, «baxt» (as-sa‘oda) tushunchasini asarning markaziy kategoriyasi sifatida belgilaydi. Baxt – bu faqat moddiy farovonlik emas, balki aqliy va ma‘naviy kamolotga erishish, Faol Aql bilan muvofiqlikka kelishdir. Bu aristotelcha eudaimonia tushunchasining islom falsafasidagi ifodasidir.

Axloqiy fazilatlar (fozilalar) Forobiy tomonidan ikki turga bo‘linadi: aqliy fazilatlar va xulqiy fazilatlar. Aqliy fazilatlar (hikmah, ‘aql, fahn) tafakkur va bilish orqali rivojlanadi, xulqiy fazilatlar esa (adolat, jasorat, sahovat) odatlar va tarbiya natijasida shakllanadi.

Forobiy insonning aqliy kamolotini to‘rt bosqichga bo‘ladi: moddiy aql (al-‘aql al-hayuloni), malaka aqlga ega bo‘lish (bil-malaka), faol aql (bil-fi‘l) va orttirilgan aql (al-mustafod). Eng yuqori bosqichda inson Faol Aql bilan birlashib, haqiqiy bilimga va oxir-oqibat baxtga erishadi.

Ta‘lim va tarbiyaning roli g‘oyatda kattadir. Forobiy ta‘limni ikki usulda ko‘radi: nazariy ta‘lim (fikir va dalillar orqali) va amaliy ta‘lim (mashqlar, odatlar va namunalar orqali). Fozil shaharning asosiy vazifalaridan biri fuqarolarni shu ikki yo‘l bilan tarbiyalashdan iborat.

Asarning tarixiy va zamonaviy ahamiyati. «Fozil odamlar shahri» o‘rta asrlar islom siyosiy falsafasida siyosiy tafakkurning mustaqil yo‘nalishi sifatida shakllangan ilk sistemali asardir. Ibn Rushd (Averroes), Ibn Sino (Avicenna), al-Mavordi va boshqa mutafakkirlar Forobiy g‘oyalarini o‘z asarlarida rivojlantirgan.

G‘arb olimlari, xususan Richard Walzer, Muhsin Mahdi va Shlomo Pines Forobiy falsafasini sinchkovlik bilan o‘rganib, uning yunon falsafasi an‘anasidagi

⁶ Al-Forobiy. Fozil odamlar shahri. – B. 111–118; // Fakhry, M. A History of Islamic Philosophy. 3rd ed. – New York: Columbia University Press, 2004. – 448 p

o‘rnini belgilab berdi. Zamonaviy tadqiqotlar Forobiyni «islom siyosiy falsafasining otasi» sifatida tan oladi.

O‘zbek va markaziy osiyo falsafiy an‘anasida ham Forobiy alohida o‘rin tutadi. Uning asarlari XI asrdayoq arab va forsdan o‘zbek tiliga tarjima qilingan, Ulug‘bek madrasalarida o‘qitilgan. Zamonaviy O‘zbekistonda Forobiy g‘oyalari milliy mafkura va ta‘lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi.⁷

Zamonaviy nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, Forobiyning ideal davlat ta‘limoti bir qator dolzarb masalalarni ko‘tarib chiqadi: adolatli boshqaruv, bilim va siyosatning o‘zaro munosabati, fuqarolarning axloqiy tarbiyasi va jamiyatning birligini ta‘minlovchi umumiy qadriyatlar masalasi. Bu g‘oyalar bugungi kunda ham siyosiy falsafa va ijtimoiy etika uchun muhim manba bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asari islom falsafasi tarixida siyosiy tafakkurning eng yirik namunalaridan biri bo‘lib, Sharq va G‘arb falsafiy an‘analarini sintez qilgan nodir intellektual yodgorlikdir. Asar nafaqat o‘z davri uchun, balki keyingi asrlar uchun ham kuchli ta‘sir manbaiga aylangan.

Forobiy o‘z asarida uchta asosiy g‘oyani ilgari suradi: birinchidan, ideal jamiyat axloqiy va aqliy kamolotga asoslanishi kerak; ikkinchidan, rahbar barcha fazilatlarini o‘zida mujassam etgan faylasuf-podshoh bo‘lishi lozim; uchinchidan, insonning haqiqiy baxti – bu moddiy boylik emas, balki Faol Aql bilan ruhiy birlashuvdan iborat. Bu g‘oyalar islom falsafasining universal insonparvarlik ruhini yorqin ifodalaydi.

Zamonaviy siyosiy falsafa va ijtimoiy etika nuqtai nazaridan Forobiy g‘oyalarini qayta o‘rganish – nafaqat tarixiy bilish, balki hozirgi zamon jamiyati uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan falsafiy izlanishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Al-Forobiy, Abu Nasr. Kitob ara’ ahl al-madina al-fozila (Fozil odamlar shahri aholisining qarashlari). / Arabchadan tarjima: N. Komilov. – Toshkent: «O‘zbekiston», 1993. – 224 b.
2. Walzer, R. Al-Farabi on the Perfect State. – Oxford: Clarendon Press, 1985. – 516 p.
3. Mahdi, M. Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. – Chicago: University of Chicago Press, 2001. – 272 p.
4. Strauss, L. «Farabi’s Plato» // Louis Ginzberg Jubilee Volume. – New York: American Academy for Jewish Research, 1945. – P. 357–393.

⁷ Yo‘ldoshev, J. Forobiy falsafiy merosi va zamonaviy ta‘lim. // O‘zbek pedagogika jurnali. – 2018. – №4. – B. 12–19.

5. Fakhry, M. A History of Islamic Philosophy. 3rd ed. – New York: Columbia University Press, 2004. – 448 p.
6. Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: «Movarounnahar», 1996. – 2-jild. – 248 b.
7. Yo‘ldoshev, J. Forobiy falsafiy merosi va zamonaviy ta’lim. // O‘zbek pedagogika jurnali. – 2018. – №4. – B. 12–19.